

Recenzja rozprawy doktorskiej mgra Marcina Dumy pt. *Ludność Przemyśla w okresie 1918-1939 (w świetle akt metrykalnych)*, Rzeszów 2018, ss. 310, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Zdzisława Budzyńskiego.

Przedmiotem recenzowanej rozprawy doktorskiej są kwestie związane z ludnością zamieszkującą Przemyśl w latach II Rzeczypospolitej, jej liczbą, zmianami w tym zakresie, strukturą społeczną, narodowościową i wyznaniową, rozmieszczeniem w poszczególnych dzielnicach, ruchem naturalnym, podstawami egzystencji mieszkańców. Trzeba też nadmienić, iż miasto to od wieków rozwijało się na krańcu cywilizacji zachodniej i wschodniej, tworząc dużą, wielokulturową społeczność pogranicza etnicznego i religijnego; tu bowiem egzystowali obok siebie Polacy, Ukraińcy i Żydzi oraz zdecydowanie mniej liczni przedstawiciele innych nacji. Lata autonomii miały niebagatelny wpływ na rozwój tego ośrodka miejskiego i zasiedlającej je ludności, wybudowano wówczas linie kolejowe i związaną z nimi infrastrukturę komunikacyjną oraz gospodarczą, nastąpił zauważalny rozkwit przemysłu, unowocześniono infrastrukturę komunalną. Po I wojnie światowej Przemyśl powrócił do Rzeczypospolitej, tworząc drugie po Lwowie miasto w nowo powołanym województwie lwowskim. W latach II Rzeczypospolitej był stolicą powiatu i stanowił w tym rejonie ważne centrum administracyjne oraz oświatowe, oferował też szeroki wachlarz usług i dobrze rozwinięty handel, skupiając znaczny odsetek inteligencji. W mieście licznie działały placówki handlowe oraz restauracje, hotele i instytucje kredytowe. Przemyśl był również wówczas ważnym węzłem komunikacyjnym. Władze, przy wsparciu osób i instytucji podejmowały nawet próby utworzenia województwa przemyskiego, co się jednak nie powiodło.

Procesy demograficzne w tym dużym ośrodku miejskim, jakim był ówczesny Przemyśl nie były dotąd w tak dogłębny sposób badane, bowiem po raz pierwszy wykorzystane zostały akta metrykalne, tj. księgi narodzin, zgonów i małżeństw. W obiegu naukowym znajduje się kilka prac, w których zagadnienia demograficzne dotyczące Przemyśla się pojawiają, niemniej autorzy jako podstawę do rozważań przyjmują przede wszystkim powszechne spisy ludności (1921 i 1931). Wśród nich warto wymienić: Waleriana Kramarza, Franciszka Persowskiego, Zdzisława Koniecznego czy Macieja Daleckiego. Autor niniejszej dysertacji na jej potrzeby po uprzedniej kwerendzie w Archiwum Państwowym w Przemyślu (nie dała ona konkretnych i satysfakcjonujących rezultatów) przeprowadził skrupulatne badania zasobów, w większości kompletnych, przemyskiego Urzędu Stanu Cywilnego dotyczących lat międzywojennych. W sumie było to ponad 22 tys. metryk chrztu, prawie 10 tys. metryk ślubów oraz niemal 20 tys. aktów zgonów odnoszących się do trzech nacji egzystujących ówczesnie w Przemyślu, tj. Polaków, Żydów i Ukraińców (w sumie prawie 52 tys.). Autor przeprowadził tą żmudną kwerendę z iście benedyktyńską pracowitością, a uzyskane dane stały się podstawą późniejszych rozważań na temat struktury demograficznej Przemyśla. Dodatkową trudność, poza obszernością materiałów źródłowych, na jaką natrafił to nieczytelność części akt, co wydłużyło czas kwerendy. Tak pozyskane materiały pozwoliły Autorowi na stworzenie imponującej bazy danych. Te materiały wsparł Doktorant informacjami pozyskanymi ze źródeł drukowanych (m.in. wspomniane spisy powszechne, schematyzmy) oraz tytułami prasowymi, głównie ukazującymi się na lokalnym rynku prasowym, tj. „Ziemi Przemyskiej” i „Tygodnika Przemyskiego”. Ponadto wykorzystał przy pisaniu niniejszej rozprawy liczne opracowania (ponad 100) zarówno o charakterze ogólnym, z zakresu demografii, aby poszerzyć wiedzę w badanej problematyce, jak i prace zwarte, artykuły i komunikaty odnoszące się bezpośrednio do Przemyśla, których zasób jest jednak o wiele większy. Brakuje np. pracy autorstwa Tomasza Pudłockiego, *Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009, dodatkowo też Autor „podpiera” się zbyt dużą liczbą podręczników z zakresu

historii (np. pióra W. Bonusiaka, Cz. Brzozy, A. Alberta, A. Czubińskiego). Z recenzenckiego obowiązku chciałabym też wskazać na brak w rozprawie wspomnień pozostawionych przez ówczesnie mieszkających w Przemyśle, m.in. Hermana Liebermana (*Pamiętnik*, Warszawa 1996), Ryszarda Główni (*Ślady przeszłości. Czas pokoju*, „Rocznik Przemyski”, t. 37, z. 3, Historia, Przemyśl 2001), Przemysława Bystrzyckiego (*Nad Sanem, na zielonookim 1923-1939*, Poznań 1997) czy Feliksa Mantla (*Wachlarz wspomnień*, Paryż 1980), które w pewnym stopniu naświetliłyby kwestie koegzystencji poszczególnych narodowości.

Ramy czasowe rozprawy są jak najbardziej zasadne, bowiem jest to zamknięty okres, obejmujący lata funkcjonowania niepodległej Rzeczypospolitej (1918-1939).

Recenzowana praca składa się z czterech rozdziałów oraz wstępu, zakończenia, obszernego aneksu i bibliografii, liczy 310 stron. Bardzo wartościowym jej dopełnieniem są tabele, wykresy, mapy, plany i zdjęcia. Zastosowany układ wewnętrzny rozprawy zasadniczo jest właściwy, jednak tu otwiera się płaszczyzna do dyskusji z Autorem, gdyż w opinii recenzenta z korzyścią dla niej byłyby pewne przesunięcia w strukturze poszczególnych rozdziałów, rezygnacja np. z pierwszego rozdziału w takiej postaci, bowiem przyjęty układ powoduje powtórzenia tych samych informacji.

Rozprawę rozpoczyna wartościowy i interesujący wstęp, w którym to Autor zawarł omówienie stanu badań, przedstawił zakres przeprowadzonej, drobiazgowej kwerendy, zaakcentował trudności na jakie natrafił przy eksploracji akt metrykalnych, scharakteryzował zwięźle zawartość poszczególnych rozdziałów, brakuje w nim jedynie skonkretyzowania celów jakie chciał osiągnąć oraz omówienia metod zastosowanych przy pisaniu niniejszej dysertacji.

Rozdział I (*Warunki naturalne, ramy administracyjne i czynniki społeczne rozwoju populacji miejskiej*) składający się z czterech podrozdziałów w tej postaci wydaje się zbędny, bowiem jest dość lakoniczny, autor wymienia różnorodne instytucje funkcjonujące w Przemyśle, a część tych treści z powodzeniem mogłaby się znaleźć w rozdziale III.

Rozdział II (*Podstawa źródłowa: księgi metrykalne z lat 1918 – 1939*) w ocenie recenzenta mógłby wówczas stanowić rozdział wstępny, oceniający wartość materiału źródłowego pozyskanego przez Doktoranta. Zawarte zostały w nim informacje na temat zasad prowadzenia metryk w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej, w latach zaborów i następnie w II Rzeczypospolitej. Wskazuje on w nim na kadre duchownych różnych wyznań w gestii, których znajdowało się prowadzenie metryk. Zbędne wydają się w nim rozbudowane dywagacje na temat przemyskiego Seminarium Duchownego czy wykaz nazwisk duchownych w tekście zasadniczym rozprawy, którzy prowadzili powyższe księgi, tym bardziej, że dane o nich umieścił Autor w Aneksie, tab. 1, 2. Wątpliwości budzi wydzielenie dwóch ostatnich podrozdziałów w tym rozdziale, liczących razem zasadniczo dwie strony, przecież ostatni, po uprzednim rozbudowaniu i poszerzeniu treści mógłby stanowić podsumowanie tego rozdziału, a przedostatni wejść do podrozdziału 2. Jest to konieczny i wartościowy rozdział, bowiem umożliwia ocenę zasobu akt metrykalnych, poznanie zasad ich sporządzania, ich wady i zalety.

Rozdział III (*Ludność Przemyśla w ujęciu porównawczym*). Rozdział ten, składający się z czterech podrozdziałów, jest jak najbardziej zasadny, z powodzeniem też, co już sygnalizowałam, część informacji z rozdziału I mogłaby być w nim ujęta, wówczas Autor uniknąłby pewnego chaosu i powtórzeń. Pewne wątpliwości budzi np. porównywanie ludności Przemyśla z Warszawą, powiatem rzeszowskim i innymi, bowiem ten zabieg w pewien sposób zamazuje kwestie demograficzne nadmiernym epatowaniem szczegółowych danych. Tym bardziej, że Autor nie konfrontuje Przemyśla z ośrodkami o zbliżonym potencjale, są to albo duże miasta, bądź niewielkie miejscowości. Wydaje się, że wystarczyło wskazać na tendencje występujące w województwie lwowskim, czy były zbieżne z Przemyślem czy też nie, i w jakiej skali. Podział administracyjny miasta na dzielnice Autor prezentował już częściowo w rozdziale I, wyliczając ulice w poszczególnych dzielnicach, przy których mieściły się określone instytucje. W tym rozdziale znajdują się wartościowe plany miasta, w tym nr 3, na którym Autor zaznaczył

rozmieszczenie poszczególnych nacji w dzielnicach miasta oraz na określonych ulicach, co wydaje się cennym zabiegiem, tym bardziej, że podstawą jego sporządzenia były metryki, zatem czy zasadne jest później wymienianie nazw ulic w danych dzielnicach wraz z zamieszkującymi je narodowościami, tym bardziej, że Doktorant dokonuje wartościowego podsumowania rozmieszczenia mieszkańców pod względem etnicznym i wyznaniowym. Jest to nadmiar szczegółów, może wystarczyłoby uczynić plan bardziej czytelnym (tj. pokazać go w większej skali), a te informacje umieścić w Aneksie. Autor wykazał, że poszczególne nacje egzystowały na tych samych ulicach, jednak były dzielnice np. zamieszkane w większości przez Izraelitów, jak np. Stare Miasto i Lwowskie Przedmieście czy Zasanie i Podzamcze przez łacinników. Brak jednak uzasadnienia, jaka była przyczyna takiego rozmieszczenia i dominacji w tych dzielnicach poszczególnej społeczności żydowskiej czy polskiej. W podrozdziale 4. tego rozdziału Autor powtarza wiadomości z rozdziału I, co do struktury zawodowej, bezrobocia, ruchu budowlanego. Pewne wątpliwości budzi jego zawartość w stosunku do tytułu, bowiem nie oddaje on w pełni dynamiki zaludnienia miasta.

Najbardziej wartościowym i podstawowym trzonem dysertacji jest rozdział IV, składający się z 6 podrozdziałów. Rozdział ten zdominowały przede wszystkim czynniki wymierne ruchu naturalnego, zatem urodzenia, zgony i śluby, co zostało opracowane w oparciu o tak żmudnie zebrane materiały źródłowe. Właściwe rozważania poprzedziły informacje porównujące dynamikę ślubów, urodzeń i zgonów w skali całej II Rzeczypospolitej, jak również Lwowa. Wg ustaleń demografów na tle ówczesnej Europy, zwłaszcza Zachodniej, ludność Polski odznaczała się wysoką rozrodczością, co zapewniało szybki wzrost liczby mieszkańców kraju (1921 – 27,2 mln, 1938 – 34,8 mln). Tempo wzrostu demograficznego, zwłaszcza w końcowych latach 30., uległo pewnemu obniżeniu, niemniej utrzymywał się w ówczesnej Polsce model rodziny wielodzietnej, a wskaźniki przyrostu naturalnego były wysokie. W przypadku ludności Polski mamy do czynienia z dwoma schematami transformacji demograficznej: zachodnio - południowym i centralno - wschodnim. Dlatego też pojawiają się pytania

dotyczące przebiegu transformacji demograficznej w społeczności miejskiej, np. czy warunki życia sprzyjały wcześniejszemu wejściu jego mieszkańców w poszczególne fazy przejścia demograficznego, czy je opóźniały; czy występują w tej kwestii różnice między zgonami a urodzeniami; czy modernizacja wpływała na transformację demograficzną?

W rozdziale tym Autor w zakresie urodzeń, zgonów i ślubów wykazał skalę zjawisk, podobieństwa i różnice, sezonowość w przyjętych przedziałach czasowych wśród poszczególnych narodowości egzystujących w Przemyślu. Pewne wątpliwości budzi jednak wybór trzech przekrojów czasowych, tj. lat 1919, 1929, 1939. Wg ustaleń Doktoranta najdłuższy przeciętny wiek w chwili śmierci w okresie międzywojennym odnotowano wśród wyznawców religii mojżeszowej, następnie łacinników, natomiast najkrótszy unitów. Interesujące są również ustalenia Doktoranta odnośnie mobilności terytorialnej mieszkańców Przemyśla. W podsumowaniu Doktorant stwierdził zależność zawieranych ślubów od czynników religijnych, obyczajowych i materialnych, przy czym podobne tendencje zostały odnotowane u rzymskich i grekokatolików, natomiast odmienne u żydów. Co do długości życia to została zróżnicowana ze względu na płeć i narodowość. Wg ustaleń Autora w miarę upływu lat długość życia rosła, utrzymała się przewaga kobiet w tym względzie w przypadku łacinników, gorzej było wśród unitów. Najbardziej dynamicznie te tendencje odnotowujemy wśród wyznawców religii mojżeszowej, gdzie przeciętna długość życia była najwyższa. Pewne aspekty związane z czynnikami niewymiernymi ruchu naturalnego zostały już poruszone wcześniej, natomiast Autor zasygnalizował jedynie pewne kwestie związane z nimi, niektóre wręcz pominął (są to np. zatrudnienie, w tym praca kobiet, poziom wykształcenia, płace, warunki mieszkaniowe, wiara, warunki zdrowotne, warunki mieszkaniowe, warunki pracy, zasięg oddziaływania służby zdrowia, postęp medycyny). Interesującym i wartościowym dopełnieniem tego rozdziału są tabele, wykresy i mapy.

Bardzo interesującym i cennym uzupełnieniem dysertacji są pracochłonne tabele i wykresy zawarte w Aneksie, dokumentujące wnikliwie ustalenia Autora.

Autor nie ustrzegł się drobnych błędów:

s. 16- była to ustawa z 3 XII 1920 r., a nie 1918 r.

s. 16, przypis 21, dysertacja doktorska pióra Wojciecha Łuczyka nie ukazała się drukiem, zatem jest to błędny zapis, winno być uzupełnienie, iż jest to niepublikowana praca doktorska.

Np. s. 17 –autor winien jednak używać nazw ulic ówczesnych, skoro rozważania odnoszą się do lat międzywojennych, a nie stosować termin ul. Wybrzeże Jana Pawła II czy Armii Krajowej

s. 18 i kolejne, do 24, oraz 29-30 –co wnosi do rozprawy wymienienie instytucji funkcjonujących w mieście

s. 29, przypis 39, przy zapisach odnoszących się do prasy nie stosuje się skrótu r.

s. 32 – podrozdział 3, w tej postaci wydaje się zbędny, tym bardziej, że część instytucji została już wymieniona wcześniej

s. 74 - 75 –w dysertacji doktorskiej Autor winien w jak najmniejszym stopniu powoływać się na będące w obiegu podręczniki – przyp. 165, 167, 168, 169, 170, 172.

s. 156 – rok 1939 jest to drugie 10 – lecie, a nie trzecie

- brak podania źródła wykorzystanych w rozprawie ilustracjach

- niefortunnie prezentuje się zapis np. w przypisie 6 we wstępie

Autor nie ustrzegł się błędów stylistycznych czego przykładem niektóre z wymienionych:

- s. 32 – niefortunne zdanie *W Kasynie Garnizonowym [...] odbywały się imprezy kulturalne endecji.*

s. 40 - ... *liczba mieszkań wzrosła, co – mimo pewnego wzrostu mieszkańców*

s. 40- *Odmienne wyglądało to w przypadków ludności*

s. 46 – *którzy dopełnili celebrowali akt*

s. 51 – *Inny formularz posiadał księgi ślubów, w których poza liczbą porządkową zawierały w kolejnych rubrykach*

Recenzowana dysertacja pomimo wykazanych pewnych niedociągnięć stanowi opracowanie w dużym stopniu oryginalne i spełnia wymagania

określone w art. 13. ust. 1 ustawy z 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U.2003, nr 65, poz. 595 z późniejszymi zmianami) stawiane dysertacjom na stopień naukowy, dlatego też wnioskuję o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. prof. UR J. Kamińska - Kwak

